

ПЕТРЕНКО Нонна Іванівна,
канд. біол. наук,
с. н. с. відділу
збереження наукових
фондів ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ СВІТОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Виходячи з даних класичних та сучасних наукових джерел, простежено історію виникнення культурних рослин і світового землеробства, яке було першою з галузей сільського господарства майбутнього, що досягла високого ступеню свого розвитку у надзвичайно ранньому періоді історії людства.

На основе данных классических и современных научных публикаций прослежена история происхождения культурных растений и мирового земледелия, которое было первой отраслью сельского хозяйства будущего, достигшей высокой степени своего развития в чрезвычайно раннем периоде истории человечества.

On the basis of these classic and modern scientific publications history of origin of CULTURE plants and world agriculture, which was the first industry of agriculture of the future, attaining the high stage of the development in the extraordinarily early period of history of humanity, is traced.

Актуальність дослідження і висвітлення історії світового землеробства зумовлена необхідністю на підставі сучасних наукових знань і рівня суспільної та історичної свідомості знов й знов переосмислювати далеке минуле, укріплятися в думці щодо неоціненної еволюційної і цивілізаційної ролі землеробського фундаменту для розвитку світового відтворюючого господарства.

Відомо, що землеробство вперше виникло не в одному, а в кількох географічних центрах. Деякий час у кожному з них воно розвивалося відособлено, але з інтенсифікацією обміну та зв'язків між племенами поширювалося по нових географічних районах разом із переселенням людей. На основі матеріалів, які були зібрані археологами, ботаніками, істориками,

лінгвістами та іншими дослідниками, встановлено, що землеробство й садівництво належать до надзвичайно раннього періоду історії людства і задовго до виникнення елементів писаної історії досягли високого ступеню розвитку.

Найдавніші залишки землеробської культури виявлені в Ассирії, Вавілонії, Індії, на Малайському архіпелазі, а також в Єгипті, де, як відомо, культура пшениці і ячменю існувала ще до 5-6 тис. до н.е.

На території Європи землеробство виникло значно пізніше, проте за численністю археологічних розкопок і знахідок ця частина світу займає перше місце порівняно з іншими континентами. Найдавніші документи історії землеробства в Європі належать до часів так званих “свайных” будівель у післяльодовиковий період, що відповідає епосі неоліту (5-3 тис. до н. е., кам’яний та бронзовий віки). Сліди землеробства “свайного” періоду знайдені в Швейцарії, Савойї й Австрії. Такими, наприклад, є свідчення про підсічно-перелоговий спосіб господарювання, коли плем’я спалювало старі, виснажені поля й переходило на нові. Першим землеробським знаряддям на той час були кийок або палиця, за допомогою яких діставали з ґрунту їстівні коріння, бульби та цибулини; на початку бронзового віку користувалися вже ручною дерев’яною мотикою, пізніше, з кінця бронзового і в залізному віках, – примітивним плугом [1, 7].

Найдавнішою письмовою працею з вирощування культурних рослин, що дійшла до наших часів, є твір давньогрецького вченого, батька ботаніки Теофраста. Висококультурному рослинництву в давній Греції і Римі присвятили свої труди римські письменники Калумелла, Варрон, Пліній та інші [1].

Перші сучасні ґрунтовні дослідження з історії та географії культурних рослин на земній кулі появилися всього 150 років тому. Серед них насамперед слід назвати працю женевського ботаніка Альфонса Декандоля, сина відомого систематика і ботаніка-географа Огюста Декандоля, “Раціональна ботанічна географія” та його ж монографію “Походження культурних рослин”, що були

видані відповідно в 1855 і 1883 рр. А. Декандалем доведено, що з 247 досліджених ним видів культурних рослин, у тому числі 149 – з країн Старого Світу і 45 – з Америки, 44 види належать найдавнішій культурі, яка виникла 5-6 тис. до н. е.

У 1859 р. вийшла у світ монументальна праця Ч. Дарвіна “Походження видів”, в якій автор приділив велику увагу культурним рослинам та при обґрунтуванні своєї еволюційної теорії спирався на фактичні наукові матеріали А. Декандоля.

Праці Ч. Дарвіна й А. Декандоля суттєво сприяли розширенню та поглибленню досліджень культурних рослин. У зв’язку з цим треба відзначити ботаніко-географічні та історико-лінгвістичні праці В. Гена, Лауфера, Бушана, Г. Панфільєва, Теллунга, В. Комарова, П. Жуковського та інші, які ґрунтовно доводили тісний зв’язок становлення культури землеробства Азії та Європи [1].

Історія з досконального, всебічного вивчення культурних рослин світу на території Російської імперії бере початок із 1900 року, коли в Петербурзі при Департаменті Землеробства Росії, яке згодом було перетворено у Всесоюзний Інститут рослинництва (ВІР), професором Р.Е. Регелем було засновано “Бюро по прикладной ботанике”, а вже з 1908 р розпочато видання “Трудов по прикладной ботанике”. Після смерті Р.Е. Регеля Бюро, а пізніше й ВІР, очолив М.І. Вавілов, зусиллями якого було організовано солідне видання “Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции” з додатками, що й дотепер відоме кожному вченому у світі як одна з основних наукових праць із вивчення культурних рослин.

Культурна флора земної кулі – це невелика за чисельністю видів (близько 1500) група рослин, що вирощується людиною. Майже всі культурні рослини належать до численного типу так званих квіткових або покритонасінних, який включає близько 22500 видів, але, за оцінками фахівців, всього на нашій планеті налічується до 500 тис. видів рослин – головних учасників формування генетичних ресурсів планети. Визначено, що їстівними з них є близько 30 тис.

видів. З цього розмаїття людина використовує дуже маленьку частку, близько 7 тис. видів, що зумовлено традиціями народів, які першими ввели в культуру конкретні види рослин і селекціонували їх протягом тисячоліть. Ще 70 років тому узагальнення досліджень ВІР, проведених у понад 60 країнах світу, вивчення величезного генетичного матеріалу культурних рослин, здобутого під час численних експедицій, очолюваних М.І. Вавіловим, дало змогу підтвердити “факт капітальної важности, именно – географическая локализация видообразовательного процесса. География растений показывает определенно, что в современную геологическую эпоху видовое разнообразие распределено неравномерно по земле”[2].

Незважаючи на незначну питому вагу в загальному видовому складі, культурна флора займає чималу площу, яка нині складає понад 1,5 млрд. га, тобто близько 10% усієї поверхні суші земної кулі. Культурна флора – це молода група рослинних видів, діти землеробської діяльності людини, яка виникла в післяльодовиковий період і в окремих народів розпочалася близько 7-10 тисячоліть тому. Саме тоді з’явилися перші культурні рослини. За П.М. Жуковським [4], перші покритонасінні рослини виникли на Землі в крейдовому, а, можливо, ще раніше – в юрському періоді розвитку земної кори і дуже швидко почали розповсюджуватися по Землі, витискаючи більш давні, відживаючі типи голонасінних, папоротеподібних, мохоподібних та інших рослин. Покритонасінні виявили різнобічну фізіологічну та біохімічну еволюцію і тим самим ніби підготували арену та умови для виникнення людини і її діяльності. Завдяки еволюції покритонасінних людство харчується й забезпечує розвиток більшості галузей виробництва і культури. При цьому встановлено, що в сільськогосподарському виробництві всіх регіонів світу людина фактично використовує з більш ніж 200 їстівних видів тільки 30 (не більше 15%), які дають 90% енергії споживання, у тому числі соя, соняшник, ріпак та інші олійні культури (через олію) – 9% [3].

Виникнення первинних культурних рослин пов’язане з початком вирощування окремих диких корисних видів, продукти яких людина збирала в

незайманій природі, тобто перші культурні рослини появилися на територіях, де раніше за все розпочалося землеробство. Проте початок землеробства визначити важко, як і те, які саме рослини були вперше вибрані людиною з дикої природи і стали предметом культури. Так само важко тепер точно установити, яка дикоросла рослина стала родоначальником тієї або іншої культурної рослини [4, 8, 9].

На території України найдавнішою землеробсько-скотарською культурою визнана хліборобська Трипільська, яка існувала в 5-3 тис. до н.е., за часів неоліту і енеоліту, і заклала основи для розвитку бронзового віку. Довгий час існування Трипільської цивілізації замовчувалося, що призвело до негативних наслідків у розвитку світової спільноти.

Трипільська культура – це археологічна культура ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи. Проте Трипільля – не просто одна з багатьох подібних землеробських культур своєї епохи, не тільки прабатьківщина українців, а й засадниче цивілізаційне вогнище становлення всієї індоєвропейської спільноти, надзвичайно масштабне явище порівняно з іншими тогочасними культурами. Вона стала справжнім найдавнішим фундаментом землеробської історико-культурної спадщини України [5].

Перші пам'ятки цієї яскравої давньоземлеробської культури виявив В.В. Хвойка в Подніпров'ї і загалом на території України, що стало справжньою науковою сенсацією. Одну з перших пам'яток Трипільської культури В.В. Хвойка відкрив наприкінці XIX ст. біля с. Трипільля Кагарлицького району Київської області, що розташоване на правому березі Дніпра, за 50км на південь від Києва [13]. Наукові розробки й археологічні дослідження на території України здійснювали також у кінці XIX ст. – першій половині XX ст. Е. Р. Штерн і С.С. Гамченко (Трипільська культура; античні пам'ятки Північного Причорномор'я), К. Гадачек (Трипільська культура; гальштатська культура Західноукраїнських земель), І. Г. Шовкопляс, А. Добровольський, Т.С. Парсек, наприкінці XX ст. – А.Г. Кишишин (святилище “Кам'яна Могила”), В.Н. Даниленко, В. Мисик та інші.

В Україні Трипільська культура поширена на правому і частково лівому березі Дніпра. Існує думка, що в її витворенні брали участь місцеві неолітичні племена Дніпровсько-Дністровського межиріччя та давньоземлеробські племена Східного Середземномор'я. Проте утверджується й інша концепція, яка розроблена В.В. Хвойкою й підкріплена багатьма дослідниками. Вона привернула серйозну увагу фахівців і всього суспільства. Згідно з нею Трипільська культура є результатом розвитку місцевого споконвічного осілого землеробського населення Подніпров'я і всієї Правобережної України і пов'язана з предками православ'ян, що змогли на цій території пережити всі пересування інших стародавніх племен та утримати "край предків до сьогодні". Цим стверджуються концепція автохтонного походження Трипільської культури та наявність її зв'язків з постійним землеробським населенням, зокрема, українським народом. Визнаний у світі вчений Е. Штерн, який, на відміну від садівника за фахом В.В. Хвойки, був професором з античної історії та археології, але не тільки підтримав концепцію В.В. Хвойки про автохтонне походження Трипільської культури, а й відніс її пам'ятки в домікенський час III тис. до н.е., започаткувавши таким чином точку зору про походження самої мікенської цивілізації та наступної еллінської з північних берегів Чорного моря, з території України [16].

Значущим осередком Трипільської культури було давньослов'янське місто Київ. У 1893 р. В.В. Хвойка вперше в Києві виявив стоянку трипільців на Кирилівських висотах над Подолом, у садибі Світославського. Ця стоянка й інші людські поселення на території сучасного Києва з'явилися за часів пізнього палеоліту (20-10 тис. до н.е.). За часів неоліту (5-3 тис. до н.е.) поселення прадавніх землеробсько – скотарських племен існували на теперішній Приорці, Оболоні, біля Микільської Слобідки, на Лисій Горі, Солом'янці, Совках, у печерах на кручах правого берега Дніпра, на горах Киселівці, Старокиївській, у Голосієві, Корчуватому, Дарниці та в інших місцях [6, 14].

Розрізняють три етапи організації Трипільської культури: ранній (ранні слов'яни, 3500–3000 рр. до н.е.), середній (3000–2000 рр. до н.е.) і пізній (2000–1700 рр. до н.е.), протягом яких вона набирала свого розвитку, пристосовувалася до навколишнього середовища й припинила існування.

Згідно з результатами досліджень генетиків Стенфордського університету (Каліфорнія, США) і археологічними розкопками до Європи перша людина перейшла з Азії доволі пізно, близько 40 тис. років тому, що зумовлювалося холодним кліматом. У зв'язку з останнім похолоданням, коли більша частина території Європи була зайнята льодовиком, місцеве населення сконцентрувалося на Піренеях, Балканах та півдні України. Після танення останнього льодовика, 16 тис. років тому, чисельність населення почала зростати. Вихідці з українського ареалу заселили східну частину європейського материка. Через 3 тис. років у печерах і гротах найдавнішого, найбільшого і найвпливовішого на той час на території Євразії святилища “Кам'яна Могила” поблизу Мелітополя жерці почали видряпувати на скелях піктографічні позначки – ритуальні фрази, які згодом переросли в першу в світі протошумерську писемність, появилися перші назви сільськогосподарських рослин та знярядь [11].

Твердження, що культура примітивного землеробства, у тому числі зрошувального, прийшла до Причорномор'я з Палестини, де ще в VIII тис. до н.е. на території в 4 га виникло перше місто в історії людства – Ієрихон, а також із найдавнішого міста Центральної Анатолії (нинішня Туреччина), легендарного Чатал-Гуюка, з населенням 5-6 тис. людей, який займав площу в 13 га, є досить спірним. Прихильники цієї теорії вважають, що переселення племен нібито було викликане стрімким збільшенням населення Чатал-Гуюка, засоленням і втратою родючості навколишніх земель, і саме завдяки цьому зовнішньому поштовху почалося загальне розповсюдження з VI тис. до н.е. поселень ранньотрипільської культури по Лісостепу нинішніх Болгарії, Румунії, Молдови й України. Опоненти ж наполягають на тому, що культурно-історична пам'ять українського народу сягає глибини XX тис. до н.е., і треба

розібратися, хто кого “колонізував” і куди спочатку прийшли “прибульці” [11, 15].

З другої половини IV тис. до н.е. Трипільська культура обіймала практично всю лісостепову та частково степову зони між Дунаєм та Дніпром; землеробство залишалося на примітивному рівні, але поширилося по всій території. Землю трипільці орали мотиками та примітивними ралами – дерев’яними плугами – за допомогою волів, урожай збирали серпами, що являли собою дерев’яну або рогову оправу з крем’яними вкладнями. Зерно мололи на кам’яних ручних зернотерках. Займалися трипільці також збиранням дикорослих їстівних рослин, коренів та іншими промислами. Прадавні землероби вже на трипільських поселеннях раннього етапу вирощували чотири види пшениці, два види ячменю, овес, горох, сочевицю, просо та льон, з якого ткали полотно. Була запроваджена трипільська сівозміна – початкова форма парової системи землеробства: 1) пар, 2) озимина, 3) ярі (переважно зернові). Пар був, як правило, пізнім; у першу половину літа його використовували як пасовисько (толока). Ярі зернові висівали по веснооранці або по пізно піднятому зябу. Треба зазначити, що Трипільська культура в цей час розвивалася досить інтенсивно в усіх її проявах, особливо в галузі землеробства. Доведено, що за період з VII по III тис. до н.е. рівень економічного розвитку території нинішньої України поступово зростав і був цілком задовільним. Проте внаслідок безперервного вирощування зернових, що чергувалися з пізнім паром, і низького рівня агротехніки урожаї в умовах Трипілья з часом суттєво зменшувалися [13].

Кількість трипільських поселень і чисельність їхніх мешканців у значній мірі залежали саме від урожаю зернових, у першу чергу пшениці, однак він був вельми малим і коливався від 8-12 до 3-5 ц/га. Якраз у цей час почав практикуватися звичай спалювати поселення раз у кілька поколінь і переходити на нові, менш заселені регіони Європи та Близького Сходу. Саме так упродовж IV тис. до н.е. було доволі густо заселено межиріччя Тигру і

Євфрату переселенцями в першу чергу з території нинішньої України, які приносили на нові місця свою найпрогресивнішу на той час культуру.

На третьому, пізньому етапі своєї організації (2000-1700 рр. до н.е.) з невідомих і досі причин Трипільська культура припинила своє існування. Є припущення, що трипільці південних регіонів стали пращурами фракійців, венедів, етрусків та греків. Безумовно, що існуючий на той час примітивний спосіб ведення господарства не забезпечував безперебійного й достатнього харчування для населення (200-300 тис. осіб) лісостепової зони нинішньої України. З цим пов'язані ймовірні причини занепаду Трипільської цивілізації – зміна клімату на більш посушливий та суворий і падіння родючості землі, унаслідок чого в трипільському суспільстві переважало скотарство, а землеробство вже відіграло допоміжну роль. Але традиція землеробства тут не припинялася ніколи [15].

Безперечно, Трипільська культура є унікальним явищем в історії людства, яке відіграло безпрецедентну роль у становленні цивілізації на планеті Земля. Трипільська культура – це перш за все – перехід до рільництва, землеробська економіка, подолання споконвічного страху людини перед голодом, поєднання землеробства з тваринництвом. Трипільці першими в історії людства вирішили продовольчу проблему, були за крок до створення держави й писемності, проте без трипільців цей, останній, крок шумери, єгиптяни й китайці не зробили б [15].

На початок III тис. до н.е. на території від річки Псел на півночі, Дністер – на заході й до Кубані на сході сформувався потужний мобільний союз арійських племен (100-200 тис. людей). Незабаром частина з них вирушила через Іран до Індії, Північної Месопотамії та до Південної Європи.

Дослідженнями генетиків доведено, що 80% європейців є нащадками спільних предків, при цьому не менш ніж третина з них – вихідці з території землеробської України [11]. У кінці XX-го століття встановлено, що витоки українського народу йдуть у глибоку давнину й пов'язані з арійськими племенами. Виявлено спільне коріння руського й німецького народів [12].

Проте в першій половині XIX ст. провідником протилежної думки щодо цього був видатний вчений-натураліст М.О. Максимовіч, який в своїх дослідженнях з історії Київської Русі (“Звідки пішла Руська земля ...”, 1837; “Історія давньої руської словесності”, 1839; “Про походження варяго-русів”, 1841) піддав критиці норманську теорію і визнавав спільність історичного походження українського, російського й білоруського народів [10].

Таким чином, найдавніші цивілізації, які й стали первинними центрами землеробства, знаходились у Південно-Східній Європі, куди входила також територія теперішньої України (14-11 тис. до н.е.), межиріччя Тигру і Євфрату (5-4 тис. до н.е.), Закавказзі (2,5 тис. до н.е.), Західному Ірані, Шрі Ланці та на півострові Індостан (Індія). Вони здебільшого виникали в гірських місцевостях із численними річковими долинами. Культура Шумера в Месопотамії, вік якої близько 10 тис. років, була створена переселенцями з гір; давня китайська землеробська культура в долинах річок та індійська засновані гірськими племенами.

Після відкриттів Колумба, Васко да Гама та їхніх наступників, після навколосвітнього походу Магеллана і поділу континентів поміж країнами світу багато культурних рослин почали вирощувати на величезній площі далеко від своєї батьківщини. Так, наприклад, соняшник з індійських поселень Північної Америки знайшов свій селекційний розквіт і другу батьківщину в Росії і суміжних країнах [4].

На основі встановленого явища поліморфізму багатьох культурних рослин і зіставлення його з історичними та археологічними даними було окреслено 10 основних осередків прадавнього автохтонного землеробства, де виникли первинні культурні рослини: передньоазійський, середземноморський, ефіопський, середньоазійський, північнокитайський, мексиканський, китайський, індійський, індонезійський та західносуданський. Шість із них знаходиться в зоні тропіків, у тому числі 2 – в Америці, 2 – на південному сході Азії, 2 – в Африці; 4 осередки – повністю лежать в помірному поясі. У перелічених осередках прадавнього землеробства, власне,

був створений **фонд культурних рослин**, звідки йшла їхня міграція в інші регіони земної кулі. Так, соняшник походить із мексиканського осередку прадавнього землеробства, його почали вводити в культуру ще у III тис. до н.е., соя – за походженням є рослиною китайського центру і була відома як землеробська культура в IV тис. до н.е. [2].

Географічні межі первинних прадавніх осередків землеробства проходять у зоні між тропіком Козерога і 45° північної широти. До XVI століття землеробство сягнуло Північного полярного кола (у Скандинавії), а в південній півкулі зайшло вище 45° південної широти (у Новій Зеландії). Розповсюдження культурних рослин при цьому залежало від кліматичних факторів, більше того, вони відігравали найпершу роль у створенні різноманітної рослинності в незайманій природі [9].

Створення і розповсюдження культурних рослин пов'язують з існуванням п'яти великих і відносно ізольованих культурних етнічних груп людства: американоїди, європеоїди, народи тропічної Африки, тропічної області східної Азії (австралоїди) і північні монголоїди. Добираючи посівний матеріал, люди поступово створили потрібні їм рослини, які ніколи не існували в природі, але були “виховані” ними самими. Це було початком створення найновішої рослинності Землі – культурної [8]. Ф. Енгельс справедливо зазначав: “Лишь человеку удалось наложить свою печать на природу: он не только переместил различные виды растений и животных, но изменил также внешний вид и климат своего местожительства, изменил даже самые растения и животных до такой степени, что результаты его деятельности могут исчезнуть лишь с общим омертвением земного шара” [17].

Отже, землеробство, яке на світанку історії людства досягло найвищого ступеню розвитку порівняно з іншими напрямками господарювання, стало потужним еволюційним стрибком. Проте більш детальне висвітлення перших і наступних кроків становлення тогочасної культури землеробства залишається й надалі однією з найскладніших нагальних проблем.

Список використаної літератури

1. *Бахтеев Ф. Х.* Очерки по истории и географии важнейших культурных растений / Ф. Х. Бахтеев. – М. : Учпедгиз, 1960. – 371 с.
2. *Вавилов Н. И.* Избранные труды / Н. И. Вавилов. – М. ; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – 519 с.
3. *Власов В. І.* Продовольча проблема в умовах глобалізації (Аспекти аграрної економіки) : дис. ... д-ра екон. наук / В. І. Власов, ННЦ ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2004. – С. 340.
4. *Жуковский П. М.* Происхождение культурных растений / П. М. Жуковский. – М. : Знание, 1956. – 48 с.
5. *Заєць І. О.* Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації Трипільської цивілізації / І. О. Заєць // Матеріали та тези доп. конф., Київ, 30-31 трав. 2003 р. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2003. – С. 12–27.
6. *Київ* // Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1961. – Т. 6. – С. 316.
7. *К истории отдельных культурных растений СССР* // Материалы по истории отдельных культур растений СССР. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1956. – Сб. 2. – 747 с.
8. *Комаров В. Л.* Походження рослин / В. Л. Комаров. – К. ; Х.: Держ. вид-во с.-г. л-ри, 1948. – 206 с.
9. *Купцов А. И.* Растение и среда / А. И. Купцов. – М.: Госкультпросветиздат, 1948. – 70 с.
10. *Максімовіч, М.О.* // Український радянський енциклопедичний словник. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 329.
11. *Мойсеєнко В.С.* Першопочатки скотарства та землеробства на території України VII-III тисячоліть до нашої ери в світі розшифрувань піктограм святилища “Кам’яна Могила” / В. С. Мойсеєнко // Історія. освіти, науки та техніки. в Україні: Тези доп. та повідомл. 1-ї конф. молодих вчен. та спеціалістів, 30 трав. 2002 р. – К., 2002. – С. 98–102.
12. *Сенченко М.* Четверта світова “інформаційно-психологічна” війна / М. Сенченко // Вісн. кн. палати. – 2006. – № 1. – С. 3–5.
13. *Трипільська культура* // Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. – Т. 14. – С. 541.
14. *Хронологія історичних подій* // Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1965. – Т. 17. – С. 745.
15. *Черняк В.* Трипілья – вікно у початок історії / В. Черняк // Матеріали та тези доп. конф., Київ, 30-31 трав. 2003 р. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2003. – С. 28-40.
16. *Черняков І.* Концепції автохтонного, міграційного походження племен Трипільської культури та їх зв’язок з теорією постійності землеробського населення в Україні / І. Черняков // Там само. – С. 41–55.
17. *Энгельс Ф.* Диалектика природы / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1987. – 349 с.